

Waldemar Rozykowski

O kaplicach w pokrzyżackich domach zakonnych w świetle nowożytnych inwentarzy- wybrane przykłady

Druk w: Waldemar Rozykowski, O kaplicach w pokrzyżackich domach zakonnych w świetle nowożytnych inwentarzy- wybrane przykłady, w: Od Torunia do Charkowa, red. M. Grupa, A. Pydyn, Toruń 2016, s. 143-154.

Opuszczone przez krzyżaków ich domy zakonne, nazywane w literaturze powszechnie zamkami konwentualnymi, pełniły w okresie nowożytnym przede wszystkim funkcje gospodarcze. Znaczna ich część ulegając większym i mniejszym zniszczeniom, szczególnie podczas wojen w XVII wieku, stopniowo popadała w ruinę, a w konsekwencji po pewnym czasie niejednokrotnie nie nadawała się już do zamieszkania. Omawiane obiekty stanowiły początkowo przede wszystkim własność królewską, z biegiem czasu przechodziły także na własność: biskupów, miast, czy w ręce prywatne.

W niniejszym artykule chcemy zwrócić uwagę na losy kaplic w pokrzyżackich domach zakonnych (Rozykowski 2008, 260-261; 2012, 260-262). Dzięki nowożytnym lustracjom oraz inwentarzom możemy wskazać, że część dawnych krzyżackich domów zakonnych, a dokładnie znajdujące się w nich kaplice, pełniły nadal funkcje religijne, a przynajmniej odnotowywano ich obecność w źródłach, podkreślając wyraźnie sakralny charakter tych pomieszczeń. Ks. Bogusław Dygdała przyjął, że na początku XVII wieku liczba funkcjonujących kaplic w dawnych krzyżackich domach zakonnych w granicach diecezji chełmińskiej, mogła wynosić dziewięć, natomiast u schyłku XVIII wieku już tylko dwie służyły kultowi (Dygdała 2009, 221-226). Tak więc w ciągu dwóch wieków rzeczywistość zmieniła się diametralnie. Najwięcej spustoszeń poczyniły na pewno wojny w XVII oraz na początku XVIII wieku.

Kaplice, a szerzej krzyżackie domy zakonne, które przez około dwa wieki tętniły w średniowieczu regularnie sprawowaną liturgią zakonną, po 1466 roku ulegały głębokim przeobrażeniom. Warto zaznaczyć, że te zmiany miały miejsce w czasie, kiedy na dawnym obszarze państwa zakonnego dynamicznie rozwijał się protestantyzm, co niewątpliwie w pewnym zakresie przyspieszyło proces tych zmian. Nie zapominajmy chociażby, że zmniejszyła się znacznie liczba katolików, a w związku z tym i samo zapotrzebowanie na

obiekty sakralne. Jednocześnie trzeba także zauważyć, że część pokrzyżackich kaplic służyła także protestantom.

Przeprowadzona wstępna kwerenda w źródłach pozwala na przywołanie wybranej grupy opisów zachowanych i w niektórych przypadkach, funkcjonujących obiektów sakralnych na bazie dawnych kaplic krzyżackich. Przyjrzyjmy się im bliżej.

Bratian

Inwentarz z 1565 roku odnotowuje tylko bardzo ogólnie obecność kaplicy: *Podle tego sklepu jest kościół sklepisty. w niem błon 2, tam nic nie przybudowano* (Lustracja 1961, 179). Opis królewszczyzn z 1664 roku podaje także lakonicznie: *W samym dziedzińcu, który okopem murowanym obwiedziony naprzód kaplica krzyżacka na dole murowana* (Opis 1938, 446). W świetle tych zapisów trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy kaplica pełniła nadal funkcje sakralne, wydaje się, że nie. Warto jednak odnotować, że źródło z 1664 roku jednoznacznie określa proveniencję kaplicy.

Brodnica

W opisie królewszczyzn z 1664 roku spotykamy bardzo ogólne zdanie dotyczące obecności kaplicy: *na pierwszym piętrze kaplica* (Opis 1938, 51). Nie można wykluczyć, że służyła ona w tamtym czasie jeszcze do sprawowania liturgii.

Człuchów

Lustracja zamku z 1624 roku wymienia nie tylko samą kaplicę, ale i szczegółowe jej wyposażenie: *Wszedłszy na górę kaplica, do której drzwi żelazem obite z zawiasami, skoblem, wrzeciędzem. W tej kaplicy ołtarzów 3, jeden ołtarz wielki, pozłocisty, rzezany, przed którym 2 lichtarze wielkie, mosiężne, na ołtarzu drugie 2 mosiężne; na drugim trzecie 2 mosiężne, na trzecim 1 lichtarz cynowy. Organ nie masz, tylko chór jest, gdzie bywały. Kielich srebrny, pozłocisty i patena, relikwiarz mosiężny, ornatów 5, jeden żółty z stołą i manipularzem, drugi lazurowy, na którym kwiaty żółte, trzeci czamletowy czarny z żółtym krzyżem, czwarty czamletowy czarny, piąty płócienny biały, kapa 1 płócienna pstra, dalmatyka 1 płócienna biała, komża 1 bez rękawów, alba 1 i humerał, mszał 1 in folio, kielich cenowy z patyną, ampulki 2 cynowe, turybularz 1, portatile na ołtarzu, antependium pstre, 2 płachcie na ołtarzu, szafek 5 w murze. Nad samym ołtarzem sklepienie poprawiono, także i mur wszytek i kaplicę pobielono. Okien 8 z kratami żelaznemi, błony w nich ołowne, wszystkie*

dobrze poprawione, ławki tamże wokoło i teraz jeszcze więcej ich przyczyniono, renowowano i pomalowano (Lustracja 1967, 159-160). Szczegółowy wykaz naczyń liturgicznych oraz paramentów wskazuje na to, że w kaplicy sprawowano regularnie liturgię. Trudno stwierdzić, czy w gronie wymienionych przedmiotów, któreś pamiętało okres krzyżacki, nie można jednak tego wykluczyć. Możemy się odnieść chociażby do odnotowanych ławek, które jak zaznaczono ustawione były wokoło. Wydaje się, że taki układ może przypominać porządek chórowy ławek (stalli) z okresu średniowiecza. Poza tym ze średniowiecza mogą pochodzić także wymienione ołtarze. Wiemy, że w XV wieku w kaplicy znajdowały się na pewno także trzy ołtarze. Wspomina o nich ogólnie inwentarz z 1420 roku, wymieniając ich wyposażenie: *totum duplex cleydunge gancz und 1 borte dorczu mit vorgolten buchstaben czu dreyen altern* (Das grosse 1921, 654).

W opisie królewskich z 1664 roku, przy charakterystyce zamku spotykamy tylko ogólne określenie: *Kaplica krzyżacka* (Opis 1938, 147). Jak widać twórcy źródła wystarczył ogólny zapis odnotowujący obecność kaplicy. Nie omieszkał jednak dodać wyraźnie, że była to kaplica krzyżacka. Tak więc, po dwustu latach nieobecności zakonu, trwała nadal wiedza i świadomość do kogo należało to miejsce i komu zawdzięcza swoją genezę.

W lustracji z 1765 roku o zamku i kaplicy odnotowano następujące słowa: *Nikt w nim nie mieszka, atoli kaplica duża jest jeszcze w dobrej porze pod zamknięciem, tak że jeszcze się i msze święte odprawiać mogą i czasem odprawiają* (Lustracja 2005, 90). A więc widać wyraźnie, że pomimo trzech stuleci nieobecności zakonu krzyżackiego i braku mieszkańców na zamku, kaplica służyła nadal do sprawowania liturgii.

Gniew

Lustracja z 1624 roku odnotowała: *po prawej ręce kaplica, w której ołtarzów staroświeckich 3, drzwi do niej z zamkiem, ciborium w murze, za żelazną kratą, z blachą do kłódki* (Lustracja 1967, 130). Czterdzieści lat później w opisie królewskich z 1664 roku czytamy: *kaplica jedna, w której dwie zakrystye do jednej zelazne drzwi, do drugiej drewniane, żelznemi nabijane gozdziami. Ołtarzy trzy starych, chór murowany w tej kaplicy* (Opis 1938, 27-28). Na uwagę zasługuje odnotowanie w obydwu źródłach trzech ołtarzy. Wydaje się, że nie tylko ich liczba mogła odzwierciedlać średniowieczną rzeczywistość, ale także same ołtarze mogły pochodzić z okresu krzyżackiego. Zachowane inwentarze krzyżackiego domu konwentualnego z lat 1416 i 1422, wymieniają bieliznę ołtarzową właśnie dla trzech ołtarzy: *alle cleydunge czu dreen alte* (Das grosse 1921, 743, 745). Mając na uwadze

powyższe zapiski źródłowe nie możemy wykluczyć, że w XVII wieku kaplica pełniła nadal funkcje religijne.

Golub

Opis królewsczyzn z 1664 roku podaje: *kaplica ze trzema ołtarzami i gankiem malowana* (Opis 1938, 6). Wydaje się, że kaplica służyła nadal do sprawowania liturgii. Na początku XVII wieku odprawiano w niej zapewne nabożeństwa dla protestantów. Przypomnijmy, że w tym okresie w zamku przebywała Anna Wazówna, siostra króla Zygmunta III, która była gorliwą protestantką (Mikulski, Poraziński 2008, 187).

Grudziądz

Inwentarz starostwa grudziądzkiego z 1603 roku zawiera bardzo szczegółowy opis kaplicy zamkowej wraz z wyposażeniem: *W kościele formy staroświeckie w koło i ławki proste we środku. Kazalnica dębowa. Okien 4 z kratami żelaznymi w ołów, ale drugie niedobre, w pięci kwater nie masz. Ołtarzów 3, jeden wielki, jeszcze dobry i dosyć ozdobny, dwa małe podle proste. Kielich srebrny, wewnątrz pozłocisty i na 2 palca, patena srebrna. Pacyfikał z indulgencjami pod kryształem srebrny. [...] Ksiąg dwoje, jedne pisane, drugie drukowane, staroświeckie. Lichtarzów wielkich mosiądzowych co na ołtarzach stawiają 4, małych także mosiądzowych 2, cenowych 5, lichtarzów staroświeckich co na łańcuszkach wisają 3. Pulpitów 3, 2 większe, 1 mniejszy. Krucyfików 2, kierczyków 3* (Inwentarz 1965, 6-7). Nie możemy wykluczyć, że część z tego wyposażenia pamiętała jeszcze okres krzyżacki. Mogło to dotyczyć chociażby ołtarzy. Jak widać na początku XVII wieku w kaplicy na pewno sprawowano liturgię.

Lustracja z 1624 roku podaje zwięźle: *kaplica krzyżacka, do której drzwi na zawiasach [...] okna 4 wielkie, ołtarze 3 krzyżackie, ławy* (Lustracja 1967, 38). Niewiele tu informacji, w porównaniu z wcześniejszym źródłem, jednak na szczególne odnotowane zasługuje przywołanie trzech ołtarzy, które nazwano krzyżackimi. Wiemy, że w XV wieku w kaplicy domu krzyżackiego znajdowały się na pewno trzy ołtarze. Inwentarz z 1447 roku wymienia antependia należące do ołtarza głównego oraz dwóch innych ołtarzy: *1 golden antependium vor das hoge altare, item 2 antipendia czu den czwen altaria duplex* (Das grosse 1921, 610). Jest więc wielce prawdopodobnym, że wymienione na początku XVII wieku ołtarze to były właśnie te wzmiankowane z połowie XV wieku. Warto także nadmienić, że w

okresie nowożytnym przez pewien czas kaplica zamkowa służyła także protestantom (Birecki 2007, 155).

Kowalewo

Opis królewsczyzn z 1662 roku podaje zwięźle: *Kaplica tamże zrujnowana* (Opis 1938, 3). Jak widać kaplica została odnotowana, jednak była ona w ruinie. Sam fakt jej wymienienia wskazuje, że w zachowanej strukturze dawnego domu zakonnego istniało jeszcze skrzydło z kaplicą. Nie mamy wątpliwości, że w tym czasie nie spełniała on już funkcji sakralnych.

Malbork

Kościół św. Wawrzyńca

Inwentarz z 1590 roku odnotowuje kościół św. Wawrzyńca, nie pisze o nim jednak szczegółowo. Ze źródła dowiadujemy się, że przy kościele było mieszkanie, które zajmował kapłan: *Od kościoła św. Wawrzyńca począwszy i od bramy, którą zowią Do kornhausa, są mury dobrze opatrzone. Kościół. Przy tem kościele mieszkanie kapłańskie na jednej stronie* (Źródła 1960, 63).

Z inwentarza z 1607 roku dowiadujemy się, że: *Kościół podle wieże, do którego drzwi składane na zawiasach, z wrzeciędzmi i z kołkiem żelaznem, w niem okien 5 szklanych z kratami: 3 wielkich, czwarte mniejsze, piąte maluśkie, wschód przy szczycie kościelnem na kur kościelny, na wieże i na piętra, co nad kościołem, drzwi do wschodu na zawiasach, z zamkiem, na kur kościelny także, na wieżę drzwi na zawiasach, z wrzeciędz[em] na piętro drzwi na zawiasach, z zamkiem. Pod tym wschodem jest komórka, w której ksiądz drwa chowa, do niej drzwi na zawiasach, [z] skoblą* (Źródła 1959, 65-86). Odwołanie się w obu źródłach do kapłana zdaje się sugerować, że kościół św. Wawrzyńca pełnił nadal funkcje sakralne.

Kaplica św. Anny

Z inwentarza z 1607 roku dowiadujemy się: *W tym kościółku okien dwie z błonami szklanymi niedobremi. W tym kościółku sklepik mały dla chowania aparatów kościelnych, do niego drzwi nie masz, w tymże sklepiku okienko bez błony, z kratą żelazną. W tym kościółku ołtarzów 3, które tak pusto stoją, na tym większym ołtarzu lichtarzów mosiężowych 2, na drugich nie masz nic* (Źródła 1959, 103). Trudno stwierdzić, czy w miejscu tym sprawowano liturgię, być może sporadycznie, za zmarłych. W średniowieczu była to przecież kaplica

grzebalna wielkich mistrzów. Wymienione w źródle ołtarze pochodzą zapewne z okresu krzyżackiego. Właśnie trzy ołtarze, a dokładnie ich wyposażenie wspomina inwentarz z 1394 roku: *die altarcleidunge totum duplex unde duplex gancz czu 3 altarn* (Das Marienburger 1916, 124).

Inwentarz z 1661 roku odnotowuje: *kaplica św. Anny, w której jest grób krzyżacki, do niej drzwi dwoiste na zawiasach z wrzeciżkami, teraz zabite. Ma okna dwie, u jednego z nich jest krata dwoista żelazna, u drugiego pojedynkowa. Do zakrystyjej są drzwi dębowe na zawiasach, kraty dębowe w tym kościele są dwie stare. Jest tradycja, że przy tej kaplicy jest terra sancta nescitur quo in loco zakopana* (Źródła 1967, 51). Interesujący jest ten przywołany zapis źródłowy. Odwołuje on nas najpierw do grobu członka zakonu krzyżackiego, zapewne któregoś z wielkich mistrzów. W ostatniej zaś części czytamy, że przy tej kaplicy została zakopana „ziemia święta”, nie wiadomo jednak w jakim miejscu. Wydaje się, że zapis ten odnosi się do wydarzenia z czasów krzyżackich, a w okresie nowożytnym, trwała tradycja wskazująca na uświęcenie tego miejsca, poprzez złożenie ziemi, zapewne z Ziemi Świętej.

Kaplice św. Bartłomieja i św. Katarzyny

Inwentarz z 1607 roku wymienia ogólnie istniejące pomieszczenia: kaplice św. Bartłomieja (*caella S. Bartholom[aei]*) oraz kaplicę św. Katarzyny (*kościółek s. Katarzyny spustoszały*) (Źródła 1959, 104). Wydaje się, że nie pełniły one w tym czasie już funkcji sakralnych, nie sprawowano w nich liturgii, jednak ich pomieszczenia identyfikowano jako służące wcześniej do sprawowania kultu.

Kościół Matki Bożej

Inwentarz w z 1607 roku w kilku miejscach odwołuje się do kościoła Matki Bożej. Najpierw został on opisany bardzo lakonicznie: *w kościele Panny Marijej rozrysował się mur i sklepienie prawie nad ołtarzem wielkim. Ten mur, który się był w kościele rozrysował, także i sklepienie nad wielkim ołtarzem, nieboszczyk Jegomość p. Stanisław Kostka dał zaprawić. [...] w drugim miejscu, nad kościołem Panny Marijej dach niedobry i ryna zła, czemu potrzeba bez [o]mieszkania poprawy* (Źródła 1959, 110-111).

W tym samym inwentarzu, w dalszej części, wypisano szczegółowo znaczną liczbę szat, naczyń liturgicznych oraz innego wyposażenia liturgicznego kaplicy, które wskazują jednoznacznie na to, że w kościele tym sprawowano liturgię. Być może niektóre z

wymienionych przedmiotów pamiętały jeszcze czasy krzyżackie. Dla przykładu inwentarz opisując ołtarz odnotował: *u Panny Mariej sceptrum srebrne złociste* (Źródła 1959, 141). Przypomnijmy, że berło odnotował także inwentarz z czasów krzyżackich z 1437 roku: *eyn silbereyn czepter* (Das Marienburger 1916, 127). Być może więc mamy tu do czynienia z bezpośrednią spuścizną pokrzyżacką. W inwentarzu z początku XVII wieku jest mowa o dwóch starych mszałach, 1 graduale, 1 antyfonarzu, 2 psalterzach, 1 brewiarzu. Opisując ołtarz główny w inwentarzu podano: *Na wielkim ołtarzu relikwie w głowach i w puszkach za żelazną kratą* (Źródła 1959, 141). Być może niektóre z tych przedmiotów pochodzą z okresu krzyżackiego. O krzyżackim ołtarzu w kościele wspomina bezpośrednio inwentarz z 1661 roku, który wymienia między innymi: *Ołtarzów 4 małych, piąty wielki krzyżacki* (Źródła 1967, 53).

Pokrzywno

W opisie królewsczyzn z 1664 roku spotykamy następującą charakterystykę: *Na gorze zaś, po schodach wszedłszy, jest kaplica przestronna i piękna* (Opis 1938, 23). Źródło wskazuje na to, że kaplica była w dobrym stanie i zapewne nadal służyła liturgii.

Rogóżno

Inwentarz z 1565 roku odnotowuje, że zamek był w ruinie, o samej kaplicy napisze: *Nad tem sklepem kościół znać, że był sklepisty, ale teraz tramy położono, w niem 4 okna ścienne, ale niedobre* (Lustracja 1961, 169). Wydaje się, że w kaplicy już dawno nie sprawowano liturgii. Inwentarz wymienia jeszcze jedną kaplicę: *Kaplica.- W temże przygródki przy bronie jest kaplica murowana chędogo, dachówką przykryta, ale wewnątrz spustoszała* (Lustracja 1961, 171).

Starogród

W inwentarzu z 1614 roku spotykamy szczegółowy opis kaplicy i jej wyposażenia: *Kościół. Do niego drzwi na zawiassach z zamkiem. W kościele ołtarzow 2 cum antependijs z obrussami. Na Wielkim Ołtarzu para lichtarzow cenowych średnich nowych. Na thymze 2 lichtarze przybithe do Muru cenowe niemale. Lichtarzow Mościqdzowych wyskokich 2 Lichtarzow na małym ołtarzu cenowych 2. Lichtarz wielki zelazny o 3 drągach. W szaffie ktora iest w murze przed Małym ołtarzem kratha zelazna. Za thą krathą obraz Panny Mariej zamordowanego Syna. Ornat z stulą y Manipularzem czerwonym Adamaszkowy. Kielich*

srzebrny złocisty z patyną. Ampulek cenowych 2. Przy ołtarzu wielkim Dzwonek (Inwentarz 1927, 99). Jak widać w źródle wymieniono między innymi 2 ołtarze oraz paramenty i naczynia liturgiczne służące do sprawowania liturgii. Mowa jest także o obrazie przedstawiającym Pietę, czyli postać Najświętszej Maryi Panny z ciałem zmarłego Jezusa. Opis, który spotykamy w źródle wskazuje na to, że w kaplicy sprawowano liturgię.

Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1646 roku kaplice opisuje następująco: W kaplicy ołtarz wielki, ołtarz drugi mały, trzeci zniesiony, tylko tablica od niego przy ścianie leży; lichtarz żelazny wielki o 3 prętach, szafa przeciwko drzwiom w murze z kratą żelazną nie przybitą i drzwi dębowe u teje szafy na zawiasach z żelazną zaporą. Za tą kratą obraz Najświętszej Panny rzezany cum Depositione; szafa do chowania aparatów okowana ze dwiema zamkami bez kluczy; drugie poodymowano i szufladę jedna z niej wyjęto. Ta kaplica wkoło pomalowana; w niej są ławy po obu stronach i 2 formie przy ścianach przeciwko sobie; chór, na nim sedes od pozytywu pusty. Do zakrystystiej drzwi z zamkiem złym bez klucza i bez skobla. W niej okienko złe, lichtrów cynowych wielkich 2, do ołtarza drugie 2 w kościele; korona miedziana potłuczona z sześciu esów bez różyczek, w których świece zwykły stojeć, bez kolek; bania kuprowa z banerą spaloną na pręcie żelaznym, potłuczona (Inwentarz 1955, 35-36).

Inwentarz z 1661 roku podaje: Do kaplice z Ganku drzwi wielkie na zawiasach z wrzeciędzem i skoblami bez zamku, w kaplicy ołtarz wielki. Ołtarz drugi mały. szafa przeciwko drzwiem w murze z dzwierkami w których zameczek i zawiaski. Ta kaplica wkoło pomalowana w niej są ławy po obudwu stronach, Forma jedna dobra druga zła. Wschod murowany na Chur, który chor malowany na nim sedes od posuwu? pusty. Miech ieden poprowany, drugich tylko deski. Do Zakrystyey drzwi z Zamkiem złem bez klucza na zawiasach z skoblami i z wrzeciędzami dwiema. Okna w tej kaplicy poprawy potrzebują, drzwi z kaplica do stołowej Izby na zawiasach z [h]antabą (Archiwum 1661).

Obydwa przytoczone wyżej opisy wskazują na to, że kaplica była cały czas używana. Jej charakterystyka w kolejnym inwentarzu, z 1676 roku, jest podobna do wcześniejszych, tylko skromniejsza. To co zwraca naszą uwagę to jednak jednoznacznie stwierdzenie, że była to *kaplica krzyżacka* (Inwentarz 1955, 119). Być może niektóre elementy wyposażenia, obecnego w XVII wieku, pamiętały jeszcze średniowieczny wystrój kaplicy domu konwentualnego.

Ciekawy jest opis kaplicy w inwentarzu z 1759 roku. Widać wyraźnie, że kaplica służyła nadal jako miejsce, w którym sprawowano liturgię. Na uwagę zasługuje szczególnie

następujący fragment jej opisu: *okien krzyżackich, wysokich, staroświeckich, w kwatery po części krzyżackie, po części terażniejszego szybów rżnięcia wiele razy już reparowanych i często z okazji szturmów wiatrowych reparacji potrzebujących, n-ro 7* (Inwentarz 1959, 4). Jak widać autor opisu nie omieszkiał zauważyć, że okna w kaplicy, a dokładne ich pewne fragmenty, pochodziły jeszcze z okresu krzyżackiego.

Sztum

Inwentarz z 1565 roku odnośnie kaplicy odnotowuje: *kościół, w niem 2 ołtarza, okien w niem są, na ołtarzach obrazy. Ale ten kościół spustoszony, bo w niem masła, gomółki chowają, etc.* (Lustracja 1961,168) Widać wyraźnie, że kaplica nie służyła już liturgii, ale pełniła raczej funkcje spiżarni.

Lustracja z 1615 roku podaje: *w starym murze kaplica stara krzyżacka, nie sklepista. W niej ołtarzyków 2 niewielkich. W jednym obraz Panny Maryjej z Dzieciątkiem, otworzysty. Na drugim obraz prosty. W murze 2 szafce na zawiasach, po obu stronach ławy krzyżackie stare, okien 2 szklanych, jedno wielkie, drugie poniższe z prętami żelaznymi* (Lustracja 1967, 281). W opisie tym na uwagę zasługuje odnotowany wizerunek Matki Bożej, który stanowił prawdopodobnie część tryptyku. Nieodparcie nasuwa się pytanie, czy zabytek ten nie pochodził z okresu krzyżackiego? W wyposażeniu kaplicy wymieniono także ławy krzyżackie. Ponieważ miały się one znajdować po obu stronach kaplicy, to nie możemy wykluczyć, że chodzi tu o ławy chórowe, które w średniowieczu służyły braciom zakonnym do odmawiania liturgii godzin.

Świecie

Opis królewszczyzn z 1664 roku podaje: *nad kaplicą i ryntarzem dach zły i dziurawy* (Opis 1938, 236). Wydaje się, że kaplica prawdopodobnie nie służyła już celom duszpasterskim.

Z przytoczonych opisów źródłowych widać wyraźnie, że w okresie nowożytnym sytuacja z dawnymi kaplicami krzyżackimi przedstawiała się bardzo różnie. Część z nich niestety nie nadawała się już do użytku. W kilku miejscach trudno także wywnioskować, czy konkretne kaplice w okresie nowożytnym służyły nadal liturgii, czy też nie. Dla naszych rozważań ważnym jest jednak przede wszystkim samo odnotowanie ich obecności. Jest to jakiś ślad dziedzictwa pokrzyżackiego w okresie nowożytnym. Z niektórych opisów wynika

jednoznacznie, że użytkownicy tych miejsc wiedzieli, że były to dawne kaplice w krzyżackich domach zakonnych. A mając na uwadze czas, który minął, nie musiało to być tak oczywiste.

Pytanie o pokrzyżackie kaplice uświadamia nam jak niewiele możemy powiedzieć o zachowanych do dnia dzisiejszego zabytkach liturgicznych, które pozostały po zakonie krzyżackim. Jest to o tyle zastanawiające, gdyż w granicach państwa zakonnego było kilkadziesiąt różnej wielkości domów zakonnych. Spora liczba tych obiektów, a także świadomość, że krzyżacy opuszczając kaplice nie mogli zabrać ze sobą całego ich wyposażenia, każe nam stawiać pytania o to co pozostało. Należy założyć, że spora część wyposażenia kaplic nie zachowała się. Może jednak ocalało znacznie więcej, niż to co wiemy na jego temat do tej pory? Nie możemy bowiem wykluczyć, że niektóre z zachowanych zabytków sztuki sakralnej oraz wybrane elementy wyposażenia liturgicznego z obszaru średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, przechowywane obecnie w świątyniach lub muzeach, zarówno kościelnych jak i państwowych, to także pozostałość pokrzyżacka.

Archiwum

1661 Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, C 17 a, Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1661, k. 50-51.

Birecki P.

2007 *Sztuka luterańska na ziemi chełmińskiej od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XVIII wieku*, Warszawa 2007.

Das grosse

1921 *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig.

Das Marienburger

1916 *Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig.

Dygdala B.

2009 *Struktury parafialne diecezji chełmińskiej w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2009.

Inwentarz

1927 *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614. Z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń, (Fontes TNT, t. 22).

1955 *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń, (Fontes TNT, t. 40).

1959 *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1759 r.*, wyd. R. Mienicki, Toruń, (Fontes, TNT, t. 47).

1965 *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1603*, wyd. S. Cackowski, Grudziądz.

Lustracja

1961 *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk.

1967 *Lustracja województw Prus Królewskich 1624*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk.

2005 *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1, *Województwo Pomorskie*, cz. 3, *Powiaty świecki, tucholski i człuchowski*, wyd. J. Dygdała, Toruń, (Fontes TNT, t. 94).

Mikulski K., Poraziński J.

2008 *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466-1772)*, w: *Historia Golubia-Dobrzynia*, t. 1, pod red. K. Mikulskiego, Toruń.

Opis

1938 *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń, (Fontes TNT, t. 32).

Rozynekowski W.

2008 *Dziedzictwo religijne po zakonie krzyżackim w okresie nowożytnym- wybrane zagadnienia*, w: *Homo doctus in se semper divitas habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małłkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, pod red. W. Polaka, Toruń.

2012 *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń.

Źródła

1959 *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, wyd. W. Hejnosz, Toruń, (Fontes TNT, t. 45).

1960 *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 2, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń, (Fontes TNT, t. 48).

1967 *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 4, wyd. W. Hejnosz, J. Waluszewska, Toruń, (Fontes TNT, t. 58).